

Η Ανάπτυξη και η Ψυχολογία των Φάσεων της Ζωής

Δρ Λυράκος Γεώργιος
Φυσικοθεραπεία
Ψυχολογία της Υγείας 2014

Εισαγωγή

- Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ του ανθρώπου χαρακτηρίζεται από μία προοδευτική σειρά μεταβολών, που καθορίζονται από γενετικούς παράγοντες σε συνδυασμό και με τις επιδράσεις του περιβάλλοντος.
- Περιλαμβάνει, δε, όχι μόνο την έννοια της αύξησης, αλλά και την έννοια της μείωσης ή φθοράς.
- Στην πορεία της ζωής, τα σωματικά και ψυχολογικά χαρακτηριστικά υφίστανται πολλές μεταβολές και το άτομο αντιμετωπίζει νέες καταστάσεις στις οποίες είναι αναγκαίο να προσαρμοστεί.
- Οι μεταβολές στη διάρκεια της ζωής του ανθρώπου, από τη σύλληψη έως το θάνατο, αποτελούν αντικείμενο μελέτης του κλάδου της Ψυχολογίας, που ονομάζεται Εξελικτική Ψυχολογία.

Παράγοντες που επηρεάζουν την ανάπτυξη

- Ο άνθρωπος εξαρτάται από τη μητέρα του για πολύ μεγαλύτερο χρονικό διάστημα απ' όσα τα άλλα ζώα.
- Έτσι, το παιδί περνάει από μια μακρά περίοδο μάθησης και αλληλεπιδράσεων με τους άλλους, πριν ανεξαρτητοποιηθεί.
- Οι εμπειρίες σε όλη αυτή την περίοδο επηρεάζουν σε σημαντικό βαθμό την τελική διαμόρφωση του ατόμου.
- Έμφυτοι όμως παράγοντες (γενετικοί) επιδρούν και καθορίζουν την ανάπτυξη, τόσο κατά την εμβρυϊκή ζωή όσο και μετά τη γέννηση.
- Έτσι, οι αλλαγές που παρατηρούνται κατά την ανάπτυξη είναι προκαθορισμένες και σε μεγάλο βαθμό ανεξάρτητες από επιδράσεις του περιβάλλοντος.

Στάδια ανάπτυξης

- Το παιδί πρώτα θα **μπουσουλήσει**, στη συνέχεια θα σταθεί **όρθιο** και τελικά θα **περπατήσει**.
- Η οργανωμένη αυτή σειρά εμφάνισης της συμπεριφοράς ούτε καθορίζεται ούτε μπορεί να μεταβληθεί από εξωτερικές επεμβάσεις (άσκηση και εμπειρία).
- Για να πραγματοποιηθεί η γενετικά προκαθορισμένη ανάπτυξη, πρέπει και το περιβάλλον να είναι ευνοϊκό.
 - Παρατεταμένη παρεμπόδιση μιας λειτουργίας → καθυστέρηση της εμφάνισης της λειτουργίας αυτής.
 - → με παρατεταμένο περιορισμό της κινητικότητάς τους μαθαίνουν να βαδίζουν αργότερα από το μέσο φυσιολογικό παιδί.

Προδιαθεσικοί παράγοντες συμπεριφοράς

- Οι **βιολογικοί παράγοντες**, ή κληρονομικότητα, προδιαθέτουν το άτομο από τη στιγμή που θα γεννηθεί για ορισμένους τύπους συμπεριφοράς.
- Τα βρέφη διαφέρουν ως προς:
 - το επίπεδο κινητικότητας και δραστηριότητας που τα χαρακτηρίζει
 - τις συναισθηματικές τους αντιδράσεις και
 - την κοινωνικότητα, πριν ακόμα επιδράσει σε αυτά το περιβάλλον.
- Η διαφορετική **γενετική δομή** του κάθε ατόμου το διαφοροποιεί από τα άλλα άτομα ως προς:
 - τη σωματική του διάπλαση
 - τις νοητικές του ικανότητες
 - το φύλο
 - το ρυθμό ανάπτυξης
 - τις δυνατότητες για μάθηση
 - τη δραστηριότητα
 - την ευαισθησία ή την ανοχή του στις απογοητεύσεις.

Διαδοχή της μάθησης

- Ο ρόλος των ενδογενών παραγόντων είναι μεγαλύτερος κατά τους πρώτους μήνες της ανάπτυξης του παιδιού.
- Οι ενδογενείς παράγοντες καθορίζουν μια συγκεκριμένη διαδοχή των διαφόρων τύπων συμπεριφοράς
- Ο ρυθμός εμφάνισής τους κυμαίνεται από παιδί σε παιδί από 0 έως 5 μήνες.
- Οι περισσότεροι τύποι συμπεριφοράς προκύπτουν από το συνδυασμό της **μάθησης** και της **βιολογικής ωρίμανσης**

Ωρίμανση και μάθηση

- Η χρονική στιγμή που το άτομο θα είναι έτοιμο να μάθει καθορίζεται από τη βιολογική ωρίμανση.
- - Το παιδί π.χ. πρέπει να φθάσει σε κάποια συγκεκριμένη ηλικία (ωρίμανση) για να μπορέσει να μιλήσει
 - μιλάει όμως ακούοντας τους άλλους να μιλούν (μάθηση)

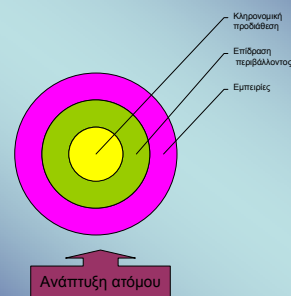
Αλληλεπίδραση της ωρίμανσης και της μάθησης

- Οι ικανότητες ή οι δεξιότητες, που οικοδομούνται σε αναπτυσσόμενα πρότυπα συμπεριφοράς, έχουν ως αποτέλεσμα τη γρηγορότερη μάθηση. Οι πρώτες λέξεις Π.χ. που προφέρει το παιδί, όπως «μαμά», «μπαμπά», «ντα-ντά», «άτα», διευκολύνονται από την αυτόματη εκπομπή των ήχων αυτών από το παιδί.
- Όσο ωριμότερος είναι ο οργανισμός τόσο ταχύτερη είναι η μάθηση.
- Η πρόωρη μάθηση έχει πρόσκαιρα αποτελέσματα ή και κανένα.
- Η πρόωρη μάθηση μπορεί να έχει και αρνητικά αποτελέσματα, στην περίπτωση που το παιδί κουράζεται για να αφομοιώσει γνώσεις, για τις οποίες δεν είναι ακόμα βιολογικά ώριμο. Κινδυνεύει έτσι να χάσει το ενδιαφέρον του για το αντικείμενο της μάθησης.

Η πορεία της ανάπτυξης

- Η ανάπτυξη ακολουθεί συγκεκριμένη, προβλέψιμη, πορεία ανά στάδια.
- Κάθε στάδιο → τυπικές μορφές συμπεριφοράς που το διαφοροποιούν από τα άλλα.
- Σε πολλές μελέτες έχουν περιγράψει στάδια που αφορούν διαφορετικούς τομείς ανάπτυξης, όπως:
 - ο τομέας της κινητικής
 - της ψυχοκοινωνικής
 - της ψυχοσεξουαλικής
 - της νοητικής ανάπτυξης
- Οι τομείς αυτοί δεν είναι ανεξάρτητοι ο ένας από τον άλλο.
- Συνθέτουν τις διαφορετικές όψεις της ψυχοκοινωνικής ζωής του ανθρώπου.

Οι φάσεις της ψυχοκοινωνικής ζωής και τα τυπικά χαρακτηριστικά τους

Περίοδοι πορείας εξέλιξης

1. Βρεφική ηλικία (0-2 ετών)
2. Πρώτη παιδική ή νηπιακή ηλικία (3-5 ετών)
3. Δεύτερη παιδική ή σχολική ηλικία (6-12 ετών)
4. Εφηβική περίοδος (13-19 ετών)
5. Αρχική ενήλικη περίοδος (20-40 ετών),
6. Μέση ενήλικη περίοδος (41-65 ετών)
7. Γεροντική ηλικία (άνω των 65 ετών)

1. Βρεφική Ηλικία

- Ραγδαία σωματική ανάπτυξη
- Σημαντικότερα **εξελικτικά βήματα**: το βρέφος αποκτά τον έλεγχο του μυϊκού συστήματος και λίγο μετά το τέλος του 1ου έτους την όρθια στάση και βάδιση.
- **Νοητικά, σύμφωνα με τη θεωρία του J. Piaget:**
- Ξεκινά ο μετασχηματισμός των πρωτόγονων νοητικών σχημάτων (αντανακλαστικές κινήσεις) σε πιο πολύπλοκα σχήματα που θα οδηγήσουν προοδευτικά στη νοητική ανάπτυξη.
- Το βρέφος αρχίζει να κατανοεί τον κόσμο μέσα από τις αισθήσεις και την κίνηση και την άμεση επαφή του με τα συγκεκριμένα αντικείμενα «αισθησιοκινητική περίοδος»

Βρεφική Ηλικία

- Το περιβάλλον αρχίζει να έχει σημαντική επίδραση ήδη από την πρώιμη αυτή περίοδο της ανάπτυξης
- Οι εμπειρίες του πρώτου έτους της ζωής παίζουν καθοριστικό ρόλο στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη και στη διάπλαση της προσωπικότητας.
- Ενώ οι πρώτες συναισθηματικές αντιδράσεις εκδηλώνονται με γενικό και ακαθόριστο τρόπο ως γενική διέγερση ή έξαψη, σύντομα διαφοροποιούνται, πρώτα τα αρνητικά και αργότερα τα θετικά συναισθήματα, ενώ κατά το τέλος του 2ου έτους το βρέφος εκφράζει συγκεκριμένα συναισθήματα, όπως φόβο, θυμό, ζήλια, χαρά, στοργή κ.ά.

Βρεφική Ηλικία

- Στον πρώτο χρόνο της ζωής του το βρέφος βρίσκεται σε απόλυτη εξάρτηση από τη μητέρα και έχει ανάγκη την αδιάκοπη παρουσία της για την ικανοποίηση των βασικών του αναγκών (διατροφή, καθαριότητα).
- Έχει αποδειχθεί από μελέτες που έγιναν σε ζώα (πειράματα Harlow) ότι η απλή ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών του παιδιού από τη μητέρα, χωρίς η μητρική φροντίδα να συνοδεύεται από ανάλογη στοργή, αφήνει συναισθηματικά ανικανοποίητο το βρέφος.
- Το βρέφος έχει την ανάγκη της σωματικής επαφής, την ανάγκη να πιπιλίσει και γενικότερα την ανάγκη να νιώσει άνεση και συναισθηματική ασφάλεια

Βρεφική Ηλικία

- Μπιμπερό με μεγάλη τρύπα που βραχύνουν τη διάρκεια του θηλασμού έχουν ως αποτέλεσμα το βρέφος να πιπιλίζει εντονότερα τα δάκτυλα, τα σεντόνια κ.λπ., → συμπεριφορές «συναισθηματικής πείνας».
- Θέματα στα οποία εκφράζονται αντίθετες απόψεις όπως αυτό της διατροφής στο στήθος ή στο μπιμπερό φαίνεται να έχουν δευτερεύουσα σημασία κάτω από την παραπάνω οπτική ως προς τις ψυχολογικές τους διαστάσεις.
- Πρωτεύουσα σημασία φαίνεται, αντίθετα, να έχει η ζεστή αγκαλιά της μητέρας, η τρυφερότητα και η στοργή, ανεξάρτητα από τη συγκεκριμένη πρακτική της διατροφής.

Εκδηλώσεις του βρέφους που αποκρυσταλλώνονται στην περίοδο αυτή

- Εκδηλώσεις που συνδέονται με τη συναισθηματική και κοινωνική εξέλιξη:
 - το χαμόγελο και
 - η προσκόλληση στο μητρικό πρόσωπο (ή στο υποκατάστατό του)
- Το χαμόγελο → πρώτη μορφή κοινωνικής αντίδρασης.
- **Προοδευτικά** και μέσω μιας διαδικασίας **ενίσχυσης** της συμπεριφοράς του παιδιού από τη μητέρα (π.χ. χαμόγελο, τρυφερά λόγια) και αντίστοιχα της μητέρας από το παιδί (ανταπάντα στη μητέρα με χαμόγελο και με κραυγούλες), δημιουργείται ο **συναισθηματικός δεσμός** μεταξύ μητέρας και παιδιού που είναι καθοριστικής σημασίας στην **ομαλή ψυχολογική του εξέλιξη**.

Προσκόλληση

- Η **προσκόλληση** στο μητρικό πρόσωπο έχει ως συνέπεια δύο βασικές ψυχολογικές αντιδράσεις του βρέφους:
- το άγχος προς τα άγνωστα πρόσωπα και
- το άγχος αποχωρισμού από τη μητέρα.

Η θεωρία του Erik Erikson για την ψυχοκοινωνική ανάπτυξη

- Κατά τη βρεφική ηλικία ο άνθρωπος αντιμετωπίζει την πρώτη **βασική σύγκρουση**.
- Είναι η σύγκρουση μεταξύ **βασικής εμπιστοσύνης** και **βασικής δυσπιστίας**.
- Η απόκτηση του συναισθήματος της βασικής εμπιστοσύνης εξαρτάται από την ποιότητα της φροντίδας που παρέχει η μητέρα προς το παιδί για την ικανοποίηση των βασικών του αναγκών.
- Η ποιότητα της σχέσης του βρέφους με τη μητέρα θα καθορίσει αν θα επικρατήσει το αίσθημα της βασικής εμπιστοσύνης προς το περιβάλλον και τον εαυτό του ή το αίσθημα της δυσπιστίας και της ανασφάλειας.

- Ο αμερικανός ψυχολόγος **Harry Harlow** και οι συνεργάτες του, σε πειράματα που έκαναν σε πιθήκους, απέδειξαν τη σημασία, για τα μικρά πιθήκια, του συναισθήματος της ασφάλειας που παρέχει η μητέρα.
- Όταν δόθηκε η δυνατότητα στα πειρασμένα νεογέννητα πιθήκια να επιλέξουν μεταξύ δύο ομοιωμάτων μητέρας εκείνη που εξασφάλιζε την τροφή αλλά η αγκαλιά της ήταν ψυχρή (κατασκευή από σύρμα) από εκείνη που προσέφερε ζεστή αγκαλιά (κατασκευή από χνουδωτό ύφασμα), αυτά κατέληγαν στη ζεστή αγκαλιά, παραβλέποντας τη βιολογική τους ανάγκη για τροφή.
- Σε άλλο πείραμα οι ίδιοι ερευνητές απέδειξαν ότι η αποστέρηση από τη μητέρα και τις φροντίδες της στους πρώτους 6 μήνες της ζωής έχει επιπτώσεις στην κοινωνική τους συμπεριφορά (οι πιθήκοι γίνονται δειλοί ή ιδιαίτερα επιθετικοί απέναντι στους άλλους πιθήκους), δημιουργεί δυσκολίες στο ζευγάριμα αργότερα ενώ έχει ως αποτέλεσμα στη θηλυκή μητέρα πιθήκο την εκδήλωση παθολογικής συμπεριφοράς προς το δικό της παιδί (κακοποίηση).
- (Harlow & Zimmermann, 1959).

Η προτίμηση από το πιθήκί της χνουδωτής μητέρας παρόλο που η συρμάτινη μητέρα παρέχει τροφή.
Πηγή: Baron, 1992

2. Πρώτη Παιδική ή Νηπιακή Ηλικία

- Η πρώτη παιδική ή νηπιακή ηλικία εκτείνεται περίπου από το 3ο έως το 6ο έτος.
- Η ανάπτυξη της ομιλίας συμβάλλει στην περαιτέρω νοητική ανάπτυξη.
- Στη φάση αυτή της ζωής το νήπιο είναι σε θέση να κάνει τους πρώτους νοητικούς συλλογισμούς
- Στηρίζονται αποκλειστικά στις οπτικές εντυπώσεις και στις προσωπικές αντιλήψεις και έχουν χαρακτήρα εγωκεντρικό

Οι συναισθηματικές αντιδράσεις της πρώτης παιδικής ηλικίας

- Εξειδικεύονται περισσότερο και τα διάφορα συναισθήματα αποκτούν μεγάλη ποικιλία έκφρασης.
- Βασική συναισθηματική αντίδραση είναι ο **Ουμός**, που εκφράζεται συχνά με *εκρήξεις οργής*.
- Το παιδί συνεχίζει να έχει μεγάλη ανάγκη της επαφής και της στοργής της μητέρας.
- **Rene Spitz (1945)** → παιδιά που στερήθηκαν τη μητρική φροντίδα στη νηπιακή ηλικία ή δεν γνώρισαν καθόλου μητέρα παρουσίασαν γλωσσική και νοητική καθυστέρηση και σοβαρά προβλήματα προσαρμογής.
- **Wayne Dennis et al (1973)** σε ορφανοτροφείο του Λιβάνου, όπου επιφοιτούσαν ιδιαίτερα δυσμενείς συνθήκες για την ανάπτυξη των παιδιών από πλευράς ερεθισμάτων και ανθρώπινης επαφής και επικοινωνίας → η παρατεταμένη παραμονή στο ίδρυμα είχε σοβαρές επιπτώσεις στη νοητική και κοινωνική τους ανάπτυξη.

Οι συναισθηματικές αντιδράσεις της πρώτης παιδικής ηλικίας

- Αρχίζει να γίνεται σημαντικός και ο ρόλος του πατέρα, των αδελφών ή και άλλων προσώπων της οικογένειας
- Από την προσχολική περίοδο ο κοινωνικός ορίζοντας διευρύνεται εκτός της οικογένειας, για να συμπεριλάβει συνομήλικους και άλλα πρόσωπα.
- Τα σημαντικά πρόσωπα συμβάλλουν στην **κοινωνικοποίηση**
 - = προοδευτική διαμόρφωση συμπεριφορών
 - συμβατές με την κοινωνία μέσα στην οποία ζει.
- Οι γονείς επιδρούν στην κοινωνικοποίηση και στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς και της προσωπικότητας μέσω κυρίως των **προτύπων** που προσφέρουν προς μίμηση και ταύτιση στα παιδιά τους και μέσω της **επιδοκιμασίας** ή της **αποδοκιμασίας** (μέθοδοι πειθαρχίας).

Οι συναισθηματικές αντιδράσεις της πρώτης παιδικής ηλικίας

- Όσο το παιδί μεγαλώνει, περνάει ένα μεγάλο μέρος του χρόνου του με τους συνομήλικους
- → βοηθά στην απόκτηση **κοινωνικών δεξιοτήτων**.
- Μαθαίνει:
 - → να παίρνει και να δίνει,
 - → να μοιράζεται και να συνεργάζεται
 - → να απολαμβάνει την παρέα των άλλων
 - → να αντιλαμβάνεται τα συναισθήματά τους.
- Οι συνομήλικοι γίνονται μοντέλα προς μίμηση και πηγές επιβράβευσης ή τιμωρίας.
- Ο **εγωκεντρισμός** και ο εγωισμός που μπορεί να έχει αναπτυχθεί στο στενό οικογενειακό περιβάλλον συχνά δεν γίνεται ανεκτός από τα άλλα παιδιά και προοδευτικά **αποβάλλεται**.
- Έτσι το παιδί αποκτά **σαφέστερη εικόνα του εαυτού**.

Δημιουργία φυλετικού ρόλου

- Το παιδί αρχίζει να αντιλαμβάνεται τις **διαφορές μεταξύ των δύο φύλων** **μέσω της ταύτισης** με το γονέα του ίδιου φύλου **υιοθετεί** τον φυλετικό του ρόλο.
- Στους φυλετικούς ρόλους **επιδρούν** οι **κοινωνικές επιρροές** ή τα **στερεότυπα** που μεταφέρονται από τους γονείς στο παιδί στο πλαίσιο της διαπαιδαγώγησης.
- Οι γονείς, πριν το παιδί μεγαλώσει αρκετά για να μπορεί να αντιληφθεί την ύπαρξη των δύο φύλων, του **συμπεριφέρονται με διαφορετικό τρόπο** ανάλογα με το φύλο του.
- → ντύνουν το κοριτσάκι στα ροζ, να του προσφέρουν παιχνίδια όπως κούκλες, κουζίνα κ.λπ., να του συμπεριφέρονται με περισσότερη λεπτότητα από ό,τι στο αγόρι.
- → ντύνουν το αγόρι στα γαλάζια, του δίνουν παιχνίδια όπως αυτοκίνητα, όπλα κ.λπ., ενώ ο πατέρας συνήθως παίζει πιο άγρια παιχνίδια μαζί του.
- Ενισχύουν την εξάρτηση στα κορίτσια και την ανεξαρτησία στα αγόρια.
- → μεταφέρουν τα στερεότυπα των φυλετικών ρόλων της κοινωνίας στα παιδιά τους από την πολύ μικρή ηλικία.
- Οι έμφυτες διαφορές μεταξύ των δύο φύλων μορφοποιούνται και ενισχύονται από την επίδραση των κοινωνικών και πολιτιστικών παραγόντων.

Οι συγκρούσεις της νηπιακής ηλικίας σύμφωνα με τον Erikson

- έχει να επιλύσει δύο βασικές συγκρούσεις:
- μεταξύ της **αυτονομίας** και της **ντροπής/αμφιβολίας** (2^{ος} και 3^{ος} χρόνος)
- μεταξύ της **πρωτοβουλίας** και της **ενοχής** (4^{ος} και 5^{ος} χρόνος).
- **Στη διάρκεια του 2ου και 3ου χρόνου**
 - → εγκαταλείπει την παθητική εξάρτηση της βρεφικής ηλικίας
 - → προσπαθεί να ασκεί έλεγχο στο σώμα του και στο περιβάλλον
- Εάν η τάση για **αυτενέργεια** ενισχυθεί → αίσθημα της αυτονομίας.
- Εάν η τάση για **αυτονομία** εμποδιστεί, → αισθήματα της ντροπής και της αμφιβολίας.

Αυτονομία –ντροπή- αμφιβολία

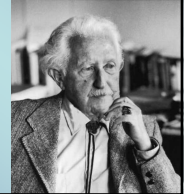
- Η τάση του παιδιού για **αυτονομία** ενισχύεται εάν σε καθημερινές εργασίες του δίνονται οι **ευκαιρίες** να δοκιμάζει τις ικανότητές του.
- Οι γονείς:
 - δεν πρέπει να βοηθούν συνέχεια το παιδί εκεί όπου δεν χρειάζεται βοήθεια
 - πρέπει να το ενθαρρύνουν να αυτενεργεί
 - Πρέπει να το διδάσκουν ότι η αποτυχία δεν είναι ντροπή, αλλά μια ευκαιρία για να ξαναπροσπαθεί.
- Χρειάζονται λογικά **όρια στην ελευθερία** αυτή, ώστε το παιδί να μην αφήνεται εκτεθειμένο σε αλλεπάλληλες αποτυχίες μέσα σε έναν κόσμο πολύπλοκο, που θα το κάνουν να νιώθει ντροπή και αμφιβολία για τις ικανότητές του.

Αυτονομία –ντροπή- αμφιβολία

- Το παιδί αποκτά νέες σωματικές και νοητικές ικανότητες κατά τη διάρκεια του 4ου και 5ου χρόνου της ζωής → δυνατότητα να παίρνει πρωτοβουλίες και να γίνεται **δημιουργικό**
- Η περίοδος αυτή συμπίπτει με την ανάπτυξη των ηθικών κανόνων της συμπεριφοράς (**υπερεγώ**) → το παιδί είναι επιρρεπές σε αισθήματα **ενοχής**

Ποιος ήταν ο Erikson

- Ο Erik Erikson (1902-1994) γεννήθηκε στη Γερμανία. Το 1927 γνωρίστηκε στη Βιέννη με την ομάδα του Φρόυντ, και κυρίως με την κόρη του Άννα Φρόυντ, και έγινε μέλος της ψυχαναλυτικής εταιρείας με ειδικότητα στην παιδοψυχανάλυση.
- Το 1933 μετανάστευσε στην Αμερική και έγινε ο πρώτος παιδοψυχαναλύτης στη Βοστώνη.
- Οι απόψεις του έχουν την αφετηρία τους στην Ψυχαναλυτική παράδοση.
- Υποστηρίζει, όμως σε αντίθεση με τον Φρόυντ, ότι η προσωπικότητα μεταβάλλεται σε όλη τη διάρκεια της ζωής του ανθρώπου.
- Δίνει επίσης έμφαση στους κοινωνικοπολιτιστικούς παράγοντες εις βάρος των ψυχοσεξουαλικών παραγόντων που εισηγήσε ο Φρόυντ
- Διατυπώνει την άποψη ότι η προσωπικότητα των ανθρώπων περνά μέσα από ορισμένα ψυχοκοινωνικά στάδια εξέλιξης.
- Κάθε στάδιο χαρακτηρίζεται από μία κρίση ή σύγκρουση, την οποία το άτομο πρέπει να ξεπεράσει επιτυχώς, προκειμένου να συνεχιστεί ομαλά η ανάπτυξη της προσωπικότητάς του.
- Η επίλυση των συγκρούσεων αυτών, οι οποίες είναι συνολικά οκτώ, αποτελεί τον πυρήνα της θεωρίας του Erikson για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας (Erikson, 1950, 1987).

Erikson's Theory of Development

Erikson's Stages of Psychosocial Development

Approximate Age	Psycho Social Crisis
Infant - 18 months	Trust vs. Mistrust
18 months - 3 years	Autonomy vs. Shame & Doubt
3 - 5 years	Initiative vs. Guilt
5 - 13 years	Industry vs. Inferiority
13 - 21 years	Identity vs. Role Confusion
21 - 39 years	Intimacy vs. Isolation
40 - 65 years	Generativity vs. Stagnation
65 and older	Ego Integrity vs. Despair

(C) The Psychology Notes Headquarter - <http://www.PsychologyNotesHQ.com>

3. Δεύτερη Παιδική ή Σχολική Ηλικία

- Η δεύτερη παιδική ή σχολική ηλικία εκτείνεται περίπου από το 6^ο έως το 12^ο έτος.
- Η είσοδος στο σχολείο είναι ένας σημαντικός σταθμός στη ζωή του παιδιού.
- Απομακρύνεται από το στενό οικογενειακό περιβάλλον και μπαίνει στον ευρύτερο χώρο του σχολείου.
- Βασικότατο ρόλο στη συναισθηματική και κοινωνική του ανάπτυξη παίζει η **ένταξη** του στην ομάδα των συνομηλίκων και η **αποδοχή** του από αυτούς.

Σύμφωνα με τον Piaget

- Η νοητική ικανότητα του παιδιού της σχολικής ηλικίας χαρακτηρίζεται από:
- Ικανότητα για λογικούς συλλογισμούς
- Αντιστρεψιμότητα
- Αντίληψη των αριθμών
- Κατηγοριοποίηση συλλογισμών.
- Δεν έχει κατακτήσει δηλαδή ακόμα τη δυνατότητα να σκέφτεται με αφηρημένες έννοιες.

Η επίδραση του σχολείου

- Το **σχολείο** επιδρά σημαντικά στην διαμόρφωση της προσωπικότητας και της συμπεριφοράς του εύπλαστου στην περίοδο αυτή παιδιού.
- Ο **δάσκαλος** αποτελεί πρότυπο ταύτισης στην ηλικία αυτή και τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του, οι αξίες, οι πεποιθήσεις επηρεάζουν την προσωπικότητα του παιδιού.
- Η **ατμόσφαιρα** του σχολείου επηρεάζει την προσωπικότητα του παιδιού
 - Η **δημοκρατική** ατμόσφαιρα καλλιεργεί την ευελιξία, τη συνεργατικότητα και το ομαδικό πνεύμα
 - Η **αυταρχική** ατμόσφαιρα ευνοεί την υποτακτικότητα ή την επαναστατικότητα, ενώ
 - Η ατμόσφαιρα **απόλυτης ελευθερίας** ευνοεί τη δημιουργία σύγχυσης στους στόχους και τις επιδιώξεις του παιδιού.

Σύμφωνα με τη θεωρία του Erikson

- Το άτομο έχει να επιλύσει τη βασική **σύγκρουση** μεταξύ **παραγωγικότητας** και **κατωτερότητας** (6ος έως 12ος χρόνος).
- Το παιδί έχει τώρα τις δυνατότητες όχι μόνο να παίρνει πρωτοβουλίες αλλά και να ολοκληρώνει ό,τι αρχίζει. Θέλει να είναι παραγωγικό.
- Αν ενθαρρύνεται και ενισχύεται στην προσπάθειά του να κατακτήσει τον κόσμο της γνώσης και να καλλιεργήσει τις επιδεξιότητές του και αν δεν αντιμετωπίζεται απαξιωτικά από τους γονείς του στη σύγκρισή του με τα άλλα παιδιά της ηλικίας του →
- θα ενισχυθεί η τάση για **φιλοπονία** και θα επικρατήσει το αίσθημα της **επάρκειας** και της **παραγωγικότητας**.
- Αν το περιβάλλον αναχαίτιζε τον ενθουσιασμό και την ορμή του παιδιού με άστοχες παρεμβάσεις, που το μειώνουν και το κάνουν να αισθάνεται ανίκανο, ή αν το φέρνει διαρκώς αντιμέτωπο με συνεχείς μταιώσεις → τότε θα ενισχυθεί το αίσθημα της **ανεπάρκειας** και **κατωτερότητας**.
- **Κίνδυνος** να ενισχυθεί υπερβολικά η τάση του παιδιού για παραγωγικότητα, με αποτέλεσμα το παιδί να θεωρεί την εργασία τη μοναδική αξία της ζωής.

4. Εφηβική Περίοδος

- Η εφηβική περίοδος αρχίζει περίπου από το 12^ο περίπου έτος της ηλικίας και φθάνει μέχρι περίπου το 19^ο.
- Χαρακτηρίζεται από:
- Ταχύτατη σωματική ανάπτυξη
- Ραγδαίες βιολογικές μεταβολές στα αναπαραγωγικά όργανα και βιολογικές μεταβολές στα δευτερογενή χαρακτηριστικά του φύλου
- Έναρξη της εμμηνορροίας στα κορίτσια
- Έναρξη της σπερματογένεσης στα αγόρια
- **Σηματοδοτούν την έναρξη της εφηβείας.**
- Η ηλικία έναρξης από τα 11 έως τα 17, μέση ηλικία περίπου τα 13,
- Τα αγόρια μπαίνουν στην εφηβεία κατά μέσο όρο δυο χρόνια αργότερα από τα κορίτσια.
- Η σεξουαλική ωρίμανση οδηγεί το ερωτικό ενδιαφέρον του εφήβου κατά κανόνα προς το άλλο φύλο και ξεκινά η ενεργός σεξουαλική ζωή.

Άλλο βιολογική άλλο ψυχολογική!!!

- Η ολοκλήρωση της βιολογικής ωρίμανσης δεν συμπίπτει απαραίτητα με την ενηλικίωση από ψυχολογικής πλευράς.
- Κάτω από τις σημερινές συνθήκες ζωής, η παράταση των σπουδών στους νέους και η καθυστέρηση στην απόκτηση αυτονομίας και ανεξαρτητοποίησης από την οικογένεια **επιβραδύνει** την ψυχολογική ωρίμανσή τους.
- Οι σωματικές μεταβολές ασκούν **σημαντική επιρροή** στην ψυχολογική κατάσταση του εφήβου
- Σε αρκετές περιπτώσεις δυσκολεύεται να αντεπεξέλθει και να βρει θετικές διεξόδους στα προβλήματα που αντιμετωπίζει.

Χαρακτηριστικά της εφηβικής περιόδου

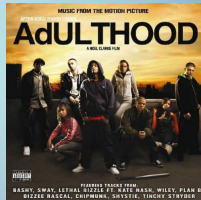
- Αποδέσμευση από τις γονικές εξαρτήσεις
- Έντονο ενδιαφέρον για κοινωνικές συναναστροφές με συνομήλικους
- Τάση για ευθυγράμμιση και συμμόρφωση με αυτούς,
- Δεν εγκαταλείπονται τελείως οι αρχές που ήδη έχουν αποκτήθει μέσα στην οικογένεια κατά τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας.

4. Formal Operational Stage

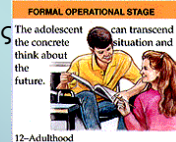
Αν η οικογένεια δυσλειτουργεί

- Η ανεπαρκής λειτουργία της οικογένειας και η ελλειμματική επικοινωνία του εφήβου με τους γονείς μπορεί να οδηγήσει στην:
- **υπερβολική προσκόλληση στην παρέα**
- αύξηση των κινδύνων υιοθέτησης συμπεριφορών με αρνητικές επιπτώσεις όπως
 - χρήση και κατάχρηση αλκοόλ
 - χρήση και κατάχρηση ναρκωτικών
 - παραβατική συμπεριφορά κ.λπ.

Θεωρία του Piaget

- Στην εφηβική περίοδο, και έως την ηλικία περίπου των 15 ετών ολοκληρώνεται η νοητική ανάπτυξη του παιδιού
- **χαρακτηριστικό της σκέψης** είναι ότι παύει να είναι προσκολλημένη στην άμεση οπτική αντίληψη και στα συγκεκριμένα αντικείμενα
- μπορεί πλέον να χειριστεί αφηρημένες έννοιες όπως αυτές της επιστήμης, της θρησκείας, της ηθικής κ.λπ. «στάδιο αφαιρετικών συλλογισμών»

Θεωρία του Erikson

- η **βασική σύγκρουση** που πρέπει να επιλυθεί κατά την περίοδο αυτή είναι η σύγκρουση μεταξύ **ταυτότητας και σύγχυσης ρόλων** (12^ο έως 19^ο έτος).
- Ο έφηβος αναζητά την προσωπική του ταυτότητα.
- Η ανάπτυξη της **αφαιρετικής σκέψης** δίνει τη δυνατότητα :
 - να αποκτήσει σαφή εικόνα για το ποιος είναι
 - από πού προέρχεται και πού κατευθύνεται
 - να διαμορφώσει τα ατομικά του ιδεώδη
 - να βρει έναν τρόπο συμπεριφοράς συμβατό και αποδεκτό από τον ίδιο, από τους συνομηλίκους του, από τους γονείς του και γενικά από την κοινωνία.

Στρατηγικές επίλυσης της κρίσης

- Δοκιμάζει διάφορες στρατηγικές για να επιλύσει την κρίση στην οποία βρίσκεται:
- Δοκιμάζει ρόλους, όπως ο ρόλος του καλού παιδιού, του επαναστάτη, του αθλητή κ.ά.
- Εξετάζει πολλούς πιθανούς **εαυτούς** έως ότου κατασταλάξει σε αυτό που ο ίδιος θέλει να γίνει
- Μέσα από τις διάφορες εμπειρίες κτίζει σταδιακά το γνωσιακό οικοδόμημα που θα τον βοηθήσει να κατανοήσει τον εαυτό του και να αποκτήσει **ταυτότητα**
- Αν δεν επιτύχει να βρει την προσωπική του ταυτότητα, καταλαμβάνεται από **σύγχυση ρόλων** και **κρίση ταυτότητας**

5. Αρχική Ενήλικη Περίοδος

- Με το τέλος της εφηβείας έχει συντελεστεί η βασική ψυχοσωματική διαμόρφωση του ανθρώπου
- ορισμένες ψυχολογικές λειτουργίες εξακολουθούν να εξελίσσονται μέχρι και τη γεροντική ηλικία.
- Το άτομο μπαίνει στην **αρχική ενήλικη περίοδο** που εκτείνεται από την ηλικία των 20 έως 40 ετών, διαθέτοντας όποια εφόδια - ψυχολογικά και πνευματικά- έχει αποκτήσει κατά τα προηγούμενα χρόνια.
- Πρέπει να προσαρμοστεί στις επιταγές της εξωτερικής πραγματικότητας, που είναι σύμφασμένες με τη συγκεκριμένη αυτή περίοδο και που κατά βάση είναι κοινωνικοπολιτισμικά προσδιορισμένες.
- Στην προσπάθειά του αυτή αντιμετωπίζει κρίσιμες φάσεις που πρέπει να ξεπεράσει για να επιτύχει μια ομαλή προσαρμογή

Βασικά καθήκοντα της φάσης αυτής

- Να ξεκινήσει μια επαγγελματική σταδιοδρομία
- Να επιλέξει έναν σύντροφο για τη ζωή του
- Να δημιουργήσει καινούργια οικογένεια και απογόνους
- Να παίξει έναν συγκεκριμένο κοινωνικό ρόλο, συμβατό με την κοινωνικοπολιτισμική πραγματικότητα.
- Στη **νοητική σφαίρα**, έχει ήδη κατακτήσει το επίπεδο των αφαιρετικών συλλογισμών.
- Οι τρόποι σκέψης που χαρακτηρίζουν τα προηγούμενα στάδια νοητικής ανάπτυξης δεν έχουν πιάσει να υφίστανται.
- Παραμένουν, σε πιο εξελιγμένη μορφή
- χρησιμοποιούνται με τον πλέον κατάλληλο και αποτελεσματικό τρόπο, ανάλογα με τις απαιτήσεις των περιστάσεων.

Χαρακτηριστικός τρόπος σκέψης

- Ένας επιστήμονας μπορεί να χρησιμοποιεί:
- Κυρίως αφαιρετικούς συλλογισμούς όταν επιλύει ένα θεωρητικό πρόβλημα
- Συγκεκριμένους συλλογισμούς όταν διεκπεραιώνει τις καθημερινές του υποθέσεις
- Προσυλλογιστική σκέψη όταν επιδιώκει στα καλλιτεχνικά του ενδιαφέροντα και
- Αισθησιοκινητικές διεργασίες στις ψυχικές και σωματικές ικανοποιήσεις και απολαύσεις.
- Η νοητική αυτή ικανότητα, δηλαδή η κατάλληλη χρησιμοποίηση των διαφορετικών μορφών συλλογισμού, χαρακτηρίζει το ωριμότερο επίπεδο νοητικής ανάπτυξης, που επιτυγχάνεται κατά την αρχική ενήλικη περίοδο.

Ψυχοκοινωνική θεωρία του Erikson

- Το άτομο έχει να επιλύσει τη βασική σύγκρουση μεταξύ **συντροφικότητας** και **απομόνωσης**.
- Καλείται να αναπτύξει **σχέσεις** οικειότητας και συντροφικότητας με άλλα άτομα, μέσα από τις οποίες να μπορεί να **μοιράζεται** συναισθήματα και καταστάσεις χωρίς όμως να χάνει την αυτονομία του εαυτού του.
- Η ικανότητα αυτή δεν περιορίζεται μόνο στις ερωτικές σχέσεις
- Σχετίζεται κυρίως με την ικανότητα του ατόμου να αγαπήσει και να ενδιαφερθεί βαθιά και με συνέπεια για άλλους ανθρώπους, κατακτώντας έτσι τη **συντροφικότητα**.
- Αν δεν καταφέρει να επιτύχει τους στόχους αυτούς, τότε θα διακατέχεται πάντα από ένα αίσθημα **απομόνωσης** με επιπτώσεις σε όλη τη μετέπειτα πορεία του.

6. Μέση Ενήλικη Περίοδος

- Εκτείνεται περίπου από την ηλικία των 40 έως την ηλικία των 65 ετών.
- Κατά την περίοδο αυτή ο άνθρωπος φθάνει στο υψηλότερο επίπεδο της παραγωγικής του δημιουργίας.
- Στον επαγγελματικό τομέα, γύρω στα 50 περίπου χρόνια, το άτομο θεωρείται ότι βρίσκεται στο υψηλότερο σημείο της σταδιοδρομίας του.
- Η γυναίκα, κατά την περίοδο αυτή, απαλλαγμένη σε σημαντικό βαθμό από τις υπευθυνότητες και φροντίδες του σπιτιού και της ανατροφής των παιδιών, έχει το χρόνο να επιδοθεί σε άλλες δραστηριότητες.

Κρίσιμες φάσεις που πρέπει να ξεπεράσει ο άνθρωπος

- Η μέση ενήλικη περίοδος επιφυλάσσει πολλές κρίσιμες φάσεις, που ο άνθρωπος πρέπει να ξεπεράσει.
- Το άτομο αντιλαμβάνεται και συνειδητοποιεί πλέον καθαρά ποια ήταν τα όρια των προσωπικών του δυνατοτήτων και ικανοτήτων. Αντιλαμβάνεται τη διάσταση που υπάρχει μεταξύ των νεανικών του φιλοδοξιών και των όσων έχει πετύχει στη ζωή του.
- Αρχίζει να σκέφτεται ότι τα περιθώρια να πραγματοποιήσει τις νεανικές του φιλοδοξίες έχουν πλέον στενέψει σημαντικά
- Η αντίληψη για τη διάρκεια της ζωής αλλάζει
- Αντί να βλέπει τη ζωή σαν το χρονικό διάστημα που πέρασε από τη γέννηση του έως εδώ, όπως κάνουν τα νεότερα άτομα, αρχίζει να τη βλέπει σαν τα χρόνια που του υπολείπονται ακόμη να ζήσει.

Άλλες δυσκολίες..

- Η περίοδος αυτή συμπίπτει συνήθως με την εποχή κατά την οποία τα παιδιά έχουν πλέον μεγαλώσει και εγκαταλείπουν το σπίτι, είτε για σπουδές είτε για να κάνουν τη δική τους οικογένεια.
- Η «έρμη φωλιά» που απομένει οδηγεί σε μια κρίσιμη φάση ιδίως τη γυναίκα, δεδομένου του παραδοσιακά καθορισμένου ρόλου της που τώρα τον βλέπει να έχει πλέον λήξει.
- Η «έρμη φωλιά» αποτελεί επίσης τη μαρτυρία ότι η νεότητα έχει περάσει.
- Επιπρόσθετα, η εμμηνόπαυση στη γυναίκα, που συμπίπτει με την εποχή αυτή, συνοδεύεται συνήθως από μια συναισθηματική αναστάτωση, για την οποία πιθανόν ευθύνονται βιολογικοί παράγοντες, σηματοδύει όμως το τέλος της γονιμότητας, ενισχύοντας την αίσθησή της χαμένης νεότητας.

Η θεωρία του Erickson

- Η βασική σύγκρουση που έχει να επιλύσει ο άνθρωπος κατά την περίοδο αυτή είναι μεταξύ **γενεσιουργικότητας** και **αυτοαπορρόφησης**
- Εάν ο άνθρωπος νιώθει την ικανοποίηση ότι η μέχρι τώρα συμβολή του στην κοινωνία ήταν αξιόλογη, αρχίζει να στρέφει το ενδιαφέρον του προς την καθοδήγηση της νέας γενιάς.

Αν αποτύχει η επένδυση αυτή

- **Αν αποτύχει** στη διεύρυνση αυτή των ενδιαφερόντων του, κατέχεται από το αίσθημα της στασιμότητας και της προσωπικής πτώχευσης
- Αισθάνεται πως ό,τι έχει μέχρι τώρα προσφέρει δεν ήταν σημαντικό
- Αρχίζει να δείχνει υπερβολική επιείκεια στον εαυτό του, «σαν να επρόκειτο για το ίδιο του το μοναχοπαίδι», και αυτοαπορροφάται
- Το ενδιαφέρον του αρχίζει να στρέφεται αποκλειστικά προς τον ίδιο του εαυτό, με έμφαση στη σωματική και ψυχική του ευεξία και στα υλικά αποκτήματα.

7. Γεροντική Ηλικία

- Αρχίζει περίπου στα 65 χρόνια
- Καινούργια προβλήματα και κρίσιμες φάσεις που πρέπει να ξεπεράσει
- Κατά την περίοδο αυτή αποδεσμεύεται σε μεγάλο βαθμό από υποχρεώσεις και αποσύρεται από την ενεργό κοινωνική εργασία, γεγονός που σηματοδοτείται με τη συνταξιοδότηση.
- Η συνταξιοδότηση ενδέχεται να εισπραχθεί σαν τιμωρία, με επακόλουθο την πώση της αυτοεκτίμησης και της αίσθησης της αξίας του εαυτού, και με την έννοια αυτή αποτελεί μια κρίσιμη φάση για τον άνθρωπο.
- Η αποδέσμευση από τις υποχρεώσεις είναι πιθανό να επιφέρει τη μείωση του ενδιαφέροντος για τις κοινωνικές συναλλαγές και γενικότερα τη μείωση του ενδιαφέροντος για τη συναισθηματική επαφή με τους άλλους, με κατάληξη την απόσυρση και την παραίτηση.

Ενίσχυση της παραίτησης

- Ενισχύεται από την εμφάνιση ορισμένων φυσιολογικών μεταβολών.
- Παράγοντες που καθιστούν τον άνθρωπο αδύναμο, περιορίζουν τις δραστηριότητές του και συχνά τον κάνουν να αισθάνεται ανήμπορος και αποθαρρημένος είναι:
- Η εξασθένηση της σωματικής αντοχής
- Η παρουσία ορισμένων ασθενειών και
- η γεροντική έκπτωση των νοητικών λειτουργιών.
- Ο θάνατος προσφιλών προσώπων (συζύγου, αδελφών, φίλων), πέρα από τη συναισθηματική αναταραχή που συνεπάγεται, έχει συνήθως ως επακόλουθο μια ζωή αφόρητα μοναχική για τον άνθρωπο, ιδιαίτερα όταν τα παιδιά του ζουν μακριά.
- Το αίσθημα της μοναξιάς είναι δυνατόν να διαποίσει όλη του την ύπαρξη, με αποτέλεσμα να μην αισθάνεται καμία ικανοποίηση από τη ζωή.

Τα θετικά της γεροντικής ηλικίας

- Ο άνθρωπος κατά την περίοδο αυτή της ζωής του είναι:
- απαλλαγμένος από υποχρεώσεις και δεσμεύσεις
- έχει ελεύθερο χρόνο στη διάθεσή του
- ➔ μπορεί, στο βαθμό που του επιτρέπουν οι σωματικές του δυνατότητες και στο μέτρο που του εξασφαλίζονται ορισμένες κοινωνικές παροχές, να επιδοθεί σε ποικίλες δραστηριότητες, τόσο στον τομέα της προσωπικής του αναψυχής όσο και στον τομέα της προσφοράς του προς τους άλλους.
- Η προσφορά προς τα παιδιά και τα εγγόνια αποτελεί μία πολύ σημαντική πηγή συναισθηματικής ικανοποίησης.

Θεωρία του Erikson

- Ο άνθρωπος έχει να αντιμετωπίσει την 8η και τελευταία ψυχοκοινωνική κρίση, που είναι η κρίση μεταξύ *ακεραιότητας* και *απόγνωσης*.
- Αφορά τον τρόπο με τον οποίο το άτομο αντικρίζει το τέλος της ζωής, το θάνατο.
- Η γεροντική ηλικία είναι η εποχή της περισυλλογής και της αναπόλησης των πεπραγμένων κατά τη διάρκεια της ζωής.
- Αν ο άνθρωπος αναπολεί τη ζωή του με ένα αίσθημα θλίψης, βλέποντάς την σαν μια σειρά από χαμένες ευκαιρίες και απογοητεύσεις και νιώθοντας ότι ο χρόνος που του απομένει είναι ελάχιστος για να προσπαθήσει να ξεκινήσει μια άλλη ζωή και να δοκιμάσει άλλες εναλλακτικές λύσεις, τότε διακατέχεται από το φόβο του θανάτου και οδηγείται στην *απόγνωση*.

Προηγούμενη σωστή ανάπτυξη..

- Στο βαθμό που έχει αντεπεξέλθει ικανοποιητικά στις προηγούμενες φάσεις της ζωής του και κυρίως στο βαθμό που έχει αποδεχτεί τις επιτυχίες του και τις απογοητεύσεις του, που είναι συνυφασμένες με την ανθρώπινη ύπαρξη, τότε **ωριμάζει** βαθμιαία μέσα του ο καρπός των επτά προηγούμενων σταδίων, που είναι η **ακεραιότητα του εγώ**.
- Αποδέχεται τον έναν και μοναδικό κύκλο ζωής
- αναγνωρίζει ότι η ατομική του ζωή δεν είναι παρά η τυχαία σύμπτωση ενός μονάχα κύκλου ζωής με ένα τμήμα της πανανθρώπινης ιστορίας και
- ο θάνατος πλέον χάνει τη σημασία του.

Βασική βιβλιογραφία

- Βονιάδου, Στ. (2007), *Εισαγωγή στην Ψυχολογία*, Τόμος Α', Αθήνα, Gutenberg.
- Baron, R. A. (1992), *Psychology*, USA, Allyn and Bacon.
- Cole, M., Cole, S. R. (1996) (3rd ed.), *The Development Of Children*, New York, Scientific American Books [Ελληνική Μετάφραση: *Η Ανάπτυξη των Παίδων* (Μτφρ. Μ. Σόλμαν), Αθήνα, τυπωθήτω -Γιώργος Δαρδανός].
- Graig, G. 1. & Baucum, D. (2008), *Η Ανάπτυξη του Ανθρώπου* [9^η αμερικ. έκδοση (Επιστ. Επιμ. Π. Βορριά)], Αθήνα, Παπαζήσης. Τίτλος πρωτοτύπου: *Human Development* (2002), USA, Pearson Education, Inc.
- Elman, L. L., Bates, E. A., Johnson, M. H., Karmiloff-Smith, A., Pavisi, D. & Plunkett, K. (1996), *Rethinking Innateness*, Cambridge, MA, Bradford Press.
- Ginsburg, H. P. & Oppen, S. (1988), *Piaget's Theory Of Intellectual Development*, New Jersey, Prentice Hall.
- Goldhaber, D. (1986), *Life-span Human Development*, San Diego, Harcourt Brace Jovanovich.
- Κουγιουμτζάκης, Ι. (1997), *Η Αναπτυξιακή Ψυχολογία: Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον* (Επιμ. Ι. Κουγιουμτζάκης), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Miller, P. H. (2001), *Theories Of Developmental Psychology* (4th ed.), San Francisco, Worth Publishers.

Σας ευχαριστώ

